

Tussen lot en keuzevrijheid

Eerste druk, maart 2012

© 2012 Leen den Besten

Coverfoto: Leen den Besten

ISBN: 978-90-484-2282-1

NUR: 735

Uitgever: Free Musketeers, Zoetermeer

www.freemusketeers.nl

Hoewel aan de totstandkoming van deze uitgave de uiterste zorg is besteed, aanvaarden de auteur en uitgever geen aansprakelijkheid voor eventuele fouten en onvolkomenheden, noch voor de directe of indirecte gevolgen hiervan.

Niets uit deze uitgave mag zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever worden openbaar gemaakt of verveelvoudigd, waaronder begrepen het reproduceren door middel van druk, offset, fotokopie of microfilm of in enige digitale, elektronische, optische of andere vorm of (en dit geldt zonnodig in aanvulling op het auteursrecht) het reproduceren (I) ten behoeve van een onderneming, organisatie of instelling of (II) voor eigen oefening, studie of gebruik welk(e) niet strikt privé van aard is.

Leen den Besten

**Tussen lot en
keuzevrijheid**

... er is niets in deze hele wereld dat blijft.
Alles verglijdt, elk ding krijgt vorm en gaat voorbij.
Zoals een rivier, die net zomin haar stroom kan stuiten als
een vluchtig uur kan stilstaan; zoals water voortstuwt
en in de rug geduwd wordt, maar ook zelf naar voren duwt
zo holt de tijd vooruit en zit zichzelf ook achterna en
vernieuwt zich steeds.

Ovidius, *Metamorphosen*.

Er zal altijd geschiedenis zijn omdat er altijd dromen, en daarom conflicten zullen zijn. Geen winst is blijvend en blijvendheid is ook geen winst. Het leven draait om het lopen; het doel is slechts een bepaalde dimensie of configuratie van afwezigheid die activiteit helpt opwekken. De betekenis kennen is een goede manier om het niet-kennen voor te bereiden. Een verhaal vertellen is een droom activeren.

Breyten Breytenbach, *Denkend vuur*.

Zie hoe alles ontstaat door verandering en zie hoe de natuur niets liever doet dan de bestaande dingen veranderen en nieuwe dingen maken die er precies op lijken. Want alles wat bestaat is in zekere zin het zaad van wat er uit voort zal komen. Maar denk bij zaden niet alleen maar aan die welke in de aarde of in de moederschoot geplant worden; dat zijn slechts de meest in het oog springende voorbeelden.

Marcus Aurelius, *Overpeinzingen van Marcus Aurelius*.

De doeleinden en idealen die ons voortdrijven, zijn producten van de verbeelding, maar niet van inbeelding. De visies die zij bevatten, zijn gevormd uit de werkelijke wereld van de fysieke en sociale ervaring.

John Dewey, *A common faith*.

Inhoudsopgave

Voorwoord	9
I. Inleiding	19
II. Verandering	26
III. Een onomkeerbaar proces	52
IV. Morele en intellectuele uitdaging	85
V. Een cocktail van idealen gestalte geven	123
VI. Waardig mens-zijn	211
VII. Geraadpleegde literatuur	246
IX. Aantekeningen	259
Index	271

Voorwoord

Onze wereld onderging de laatste eeuw een fundamentele verandering vergelijkbaar met die uit het einde van de antieke Oudheid of het einde van de Middeleeuwen. Die verandering kwam niet uit de lucht vallen. Ze is het resultaat van een opeenstapeling van verschijnselen als bijvoorbeeld de opkomst van het kapitalisme (late Middeleeuwen), de industrialisering (negentiende eeuw), de technobureaucratie, de algemene mobiliteit, de verstedelijking, de informatisering en de globalisering (twintigste eeuw). Het kapitalisme (een politiek-economisch systeem dat onder andere gekenmerkt wordt door privé-eigendom van de productiemiddelen zoals machines, grond, gebouwen, grondstoffen en arbeid) veranderde alles in koopwaar, de industrialisering standaardiseerde alles, de technobureaucratie maakte alles anoniem, de algemene mobiliteit leidde tot een panische bedrijvigheid en een onvermogen om in het heden te leven, de verstedelijking vernietigde oude woonkernen, ontwortelde de mens en bracht hem in contact met vreemdelingen, en de informatisering en globalisering brachten de mens in de rol van de tovenaarsleerling wiens instrumenten hem de baas worden en die er zelf de slaaf en het slachtoffer van dreigt te worden.

De eeuwen door heeft men geweten dat alles voorbijgaat. Soms veranderden zaken en/of denkpatronen zo geleidelijk dat ze door tijdgenoten niet of nauwelijks werden onderkend en pas later door historici werden vastgesteld. Soms veranderden ze – in ieder geval naar het leek – van het ene op het andere moment – bijvoorbeeld door grote natuurrampen, revoluties, oorlogen, crises – en kon niemand de veranderingen ontkennen. De twintigste eeuw heeft laten zien dat we te allen tijde rekening moeten houden met extreem versnelde maatschappelijke veranderingen, die goed kunnen uitpakken, maar ook rampzalig. Onlangs bleek dat nog overduidelijk. Het blinde vertrouwen in de economische rationaliteit bracht in oktober 2008 de mensheid op de rand van de afgrond: de alles met zich meesleurende orkaan van de krediet- en bankencrisis en de daarmee samenhangende financiële en economische crisis teisterde de wereld op een manier die niemand ooit had meegemaakt. De economische groei sloeg om in recessie. Bankdirecteuren – de opperpriesters van de financiële sector – en andere baasmensen werden ontmaskerd als figuren die schaamteloos topbeloningen hadden geëist die niet overeenstemden met topprestaties. Het aantal faillissementen nam snel toe. Mensen verloren hun baan. Jarenlang opgebouwde vermogens van pensioenfondsen, verzekeringsmaatschappijen, overheden, bedrijven en par-

ticulieren, slonken enorm. Ontsporingen in de financiële sector – zonder enige terughoudendheid feiten verdraaien, leugens verkopen en verdragen schenden – tastten het vertrouwen in instituties en hun bestuurders aan. Staatskassen werden uitgehold. De onzekerheid over de toekomst groeide. De crisis toonde het grote tekort aan van neoliberalistische op geld gerichte egokapitalisme waarin vrije markt, zelfregulering, eigenbelang, hebzucht en consumentisme de boventoon voerden. Dat de hoge snelheidseconomie zou kunnen haperen en zelfs volledig tot stilstand zou kunnen komen, had vrijwel niemand verwacht. Dat economisch liberalisme plaats zou moeten maken voor staatsingrijpen op economisch en financieel gebied evenmin.

Misschien wel meer dan ooit beseffen we dat niets blijvend is. Doordat momenteel zoveel tegelijkertijd verandert – denk aan wijzigingen in internationale machtsverhoudingen, een sterk dalend vertrouwen in de gezagsdragers van de private en publieke sector, de energiecrisis, de klimaatcrisis en de genoemde financiële crisis – is de kans groot dat het verleden, waar wij ervaring uit kunnen putten, zich steeds meer vernauwt, en dat historisch besef steeds minder relevantie voor ons leven krijgt. Ook is de kans groot dat onze verwachtingshorizon langzaam in de mist verdwijnt, omdat we niet meer kunnen geloven in een globale vooruitgang van mens en samenleving waar concrete vooruitzichten aan te ontlenen zijn. Niet uitgesloten is dat het heden zonder kompas raakt: een heden dat verscheurd raakt tussen een steeds sneller wijkend verleden en een steeds onbestemder toekomst.

Sinds de negentiende eeuw is de geschiedenis in een heftige stroomversnelling geraakt. Dit bracht verwarring, onzekerheid en politieke instabiliteit met zich mee. En vooral ook angst: angst voor verandering, voor aftakeling, voor vreemdelingen en voor een onbekende wereld; een angst die het vertrouwen en de wederzijdse afhankelijkheid waar beschaafde samenlevingen op gebaseerd zijn, ondermijnt. Wij die deel uitmaken van de geschiedenis en iedere dag worden geconfronteerd met veranderende machtsverhoudingen en ingrijpende veranderingen op alle mogelijke terreinen, met een ongekend waardenpluralisme en met het ontbreken van vaste normatieve standaarden, weten ons blootgesteld aan iets dat grotendeels onbeheersbaar is en onsamenvattend en dubbelzinnig lijkt. Misschien willen we de kop in het zand steken. Maar daar schieten we niets mee op. Misschien romantiseren we het verleden en willen we ernaar terugkeren. Maar terugkeren kan niet. De veranderingen die plaatsvonden en elke dag in steeds hoger tempo plaatsvinden, zijn onomkeerbaar. Misschien proberen we verder te leven zoals we tot nu toe hebben gedaan. Maar dat is kortzichtig, kleingeestig en navelstaarderig

en getuigt bovendien te weinig van zorg dragen voor de toekomst van onze wereld en van al wie en wat daarop leeft. We leven in een risicosamenleving: een samenleving waarin allerlei gevaren voortkomen uit de buitengewoon complexe hedendaagse technologie en organisatie. Het enige wat ons in deze samenleving te doen staat is de verwarring op ons nemen, de angst en onzekerheid te boven komen en intussen betrokken blijven op de mensen met wie we samenleven en op wereld, en in het labyrint van oorzaken en gevolgen wegen blijven zoeken die leiden naar een leefbare wereld voor iedereen nu en in de toekomst. Van belang acht ik daarbij dat we proberen zicht te krijgen op de ongelooflijk complexe en verwarrende wereld waarin we leven, op de veranderingen die gaande zijn, op onze verantwoordelijkheid in huidige veranderingsprocessen en op gewenste veranderingen. Dit zicht zal altijd beperkt zijn, want onze waarnemingen van de wereld en van wat daarin gebeurt, liggen ingebed in de culturele codes waarmee we zijn opgegroeid, waaraan we ons hebben geconformeerd of waartegen we ons juist hebben afgezet of waarvan we ons niet eens bewust zijn.

In de overtuiging dat het leven achterwaarts begrepen en voorwaarts geleefd moet worden, betrek ik heden, verleden en toekomst op elkaar. Ik probeer zicht te bieden op de ontwikkelingen die gaande zijn. Mijn beschrijving heeft zijn beperkingen. Ze is zeer beknopt.¹ Bovendien is ze, zoals elke beschrijving, tegelijkertijd een interpretatie die bepaalde aspecten belicht en andere niet of nauwelijks waarneemt.

Veel ontwikkelingen gaan zo snel dat ze op het moment dat ze in beeld gebracht zijn, al weer ten dele of geheel zijn achterhaald door nieuwe. Omdat ontwikkelingen alleen te begrijpen als we een beeld hebben van de voorafgaande, vind ik een beschrijving ervan van belang. Een beschrijving alleen acht ik onvoldoende. Daarom geef ik ook aan hoe naar mijn mening op huidige ontwikkelingen gereageerd zou kunnen en soms zelfs zou moeten worden. Ik doe dat in de hoop te motiveren tot blijvende betrokkenheid op medemensen en tot niet aflatende inzet voor een rechtvaardige, op deelname gerichte werldsamenleving en voor ecologische duurzaamheid.

Ik heb bepaald niet de pretentie een pasklare oplossing te bieden voor de vele dilemma's waarvoor we staan en voor de problemen die we tegenkomen op ieder terrein van het persoonlijke, maatschappelijk en politieke leven. De belangrijke vragen waarvoor we staan, zijn uiterst complex en onderling samenhangend. Veel factoren, terreinen van deskundigheid, persoonlijke geschiedenissen en waarden komen om de hoek kijken om (voorlopige) antwoorden te vinden en verantwoorde beslissingen te nemen, zowel op het

persoonlijke als op het publieke niveau. Ik besef dat antwoorden op grote politieke, sociale en ethische vragen nooit kunnen liggen in theoretische beschouwingen of de inzichten van een enkel persoon, alsof het hier problemen betrof waarvoor slechts de door auteur aangedragen oplossing mogelijk is. Toch waag ik het er op naast de bijdragen die anderen hebben geleverd en leveren aan een begin van een antwoord mijn kleine bijdrage te presenteren. Een bijdrage die niet wordt gevoed door wanhoop, noch door blind geloof, maar door hoop: een hoop die me helpt mijn grenzen te aanvaarden zonder daarbij mijn hervormingsdrang op te geven.

Hoop blijft levend zolang er idealen zijn om na te streven. Idealen voorkomen een berustende houding. Ze bieden aantrekkelijke toekomstbeelden. Een ideaal als bijvoorbeeld een rechtvaardige en duurzame wereldorde duidt een denkbare, waardevolle wereld aan. Ook al is dit ideaal vrij abstract en vaag, toch biedt het een wenkend perspectief en voedt het de hoop op een betere wereld of een beter leven. Door de werkelijkheid van alledag te vergelijken met ons ideaalbeeld, zien we helderder wat verbetering behoeft. Idealen bieden een kritisch perspectief aan hand waarvan we kritiek kunnen formuleren op wat we zien, horen, lezen en meemaken. Het omgekeerde is ook het geval. Door kritiek komen we tot het formuleren van nieuwe idealen of tot het beter begrijpen van wat onze idealen inhouden. ‘Het formuleren van kritiek op de huidige samenleving en het formuleren van idealen gaan vaak hand in hand’ [Van der Burg 2001, 19]. Idealen zijn nooit helemaal in woorden te vangen. Ze zijn wezenlijk vaag en multi-interpretabel. Hun inhoud is nooit uitputtend vast te leggen in regels of gedragsvoorschriften. ‘Elke keer als we denken het ideaal goed te pakken te hebben, blijkt na een tijdje dat er toch nog meer dimensies aan zitten die we niet hadden onderkend’ [Van der Burg 2001, 31]. De meerduideligheid van idealen en het feit dat ze niet op formule te brengen zijn, zorgen voor een voortdurende discussie over hun betekenis, waarbij in nieuwe contexten nieuwe aspecten naar voren komen. Idealen zijn nooit helemaal los verkrijgbaar. Ze verwijzen naar andere idealen. Idealen houden ons een waardevolle, andere wereld voor. Ze doen een beroep op ons om ze te verwerkelijken. Ze motiveren ons door een intuïtieve aantrekkingskracht. Idealen kunnen op meerdere manieren worden ingevuld. Dit is een voordeel, omdat een gemeenschappelijk ideaal mensen met heel verschillende opvattingen kan binden: ze hoeven het niet over alle details eens te zijn om tot een gezamenlijke actie te kunnen overgaan. Idealen zorgen voor een oriëntatiepunt waarnaar we ons bij ons handelen kunnen richten. Ze zijn een belangrijke motor van rechtsontwik-

keling en een inspiratiebron voor veranderingen op tal van andere terreinen. Een actieve inzet voor idealen kan onze samenleving en ons eigen leven aan kwaliteit doen winnen, ons in beweging houden en ons iets bieden waarvoor het de moeite waard is om te leven. Ook zonder idealen kan een bestaan als zinvol worden ervaren. Maar vaak is het dan wel gericht op bevrediging van alledaagse behoeften. Idealen kunnen ons hier bovendien tillen en ons opstellen voor een andere werkelijkheid. Het nastreven van idealen doet ons soms boven onze eigen beperkingen uitstijgen: we kunnen meer en bereiken soms ook meer dan we voor mogelijk hielden. Ook als idealen niet (geheel) gerealiseerd worden – en meestal is dat het geval –, zijn we toch verder gekomen in de gewenste richting dan wanneer we ons neergelegd zouden hebben bij de bestaande orde. Natuurlijk moeten idealen niet te hoog worden gesteld. Te hoge idealen werken demotiverend, omdat het streefdoel in de verste verte niet gehaald kan worden. Een idealistisch perspectief heeft de correctie en inspiratie van een realistisch perspectief nodig, en omgekeerd. Van belang is het te gaan voor idealen en tegelijkertijd volop geworteld te zijn in de realiteit. Idealisme zonder realisme wordt al gauw ineffectief en dromerig. Realisme zonder idealisme loopt gemakkelijk uit op onverschilligheid of cynisme. ‘Het blijft een voortdurend zoeken naar het evenwicht en een voortdurend openstaan voor kritiek op het evenwicht. (...) Alleen in ons concrete handelen, kan voor de duur van dat handelen een voorlopig evenwicht tot stand gebracht worden. Elke keer als we handelen, staan we voor de noodzaak om in het licht van al die wisselende perspectieven tot een keuze te komen – hoe betwistbaar en voorlopig ook’ [Van der Burg 2001, 162].

Voor de oude Grieken gold dat alles was voorbeschikt door de goden. Van een vrije wil was geen sprake. Zo benadrukte de zanger en dichter Homerus (circa 800 – circa 750 voor Christus) in de Illias dat alles door voorbeschikking en dus het noodlot is bepaald: mensen krijgen een bepaalde rol te spelen en worden meegesleept door hun maar al te menselijke hartstochten; het enige dat rest is boetedoening tot de dood er op volgt. De Griekse filosoof Plato (428-348 voor Christus) stelde dat het universum wordt geregeerd door een schone en goede, eeuwige en volmaakte, onveranderlijke orde. Zijn leerling Aristoteles (384-322 voor Christus) betoogde dat we een ontwikkeling, zoals het ontkiemen van een plant, begrijpen vanuit de eeuwige vorm die met die ontwikkeling werkelijkheid wordt. De joodse en christelijke geloofstraditie benadrukten dat God de wereld en al wat daarop is, heeft geschapen en dat hij de geschiedenis stuurt. In de lijn van het Griekse en het joods-christelijke denken bleef het westerse denken in de ban van het noodzakelijkheidsden-

ken: alles in de natuur en alle gebeurtenissen zouden tot in de kleinste details 'bepaald' zijn volgens een door God of de natuurwetten vastgelegd patroon; de wereld zou in principe voorspelbaar zijn. In de ogen van veel geleerden was het denken in termen van toevalligheden een zaak van het ongeschoolde volk. In de twintigste eeuw veranderde dit. Natuurwetenschappers constateerden dat het totale verloop van de biologische evolutie door wetten wordt gestuurd en dus noodzakelijk is; ze constateerden ook dat herhaaldelijk ontwikkelingen op een tweesprong staan en dat de natuur vaak beide wegen inslaat. Dit impliceert dat de wegen van de evolutie in concreto niet bij voorbaat zijn vastgelegd: leven ontwikkelt zich via toeval en noodzaak. De discussie werd wat de overhand heeft: het toeval of de noodzaak. De Franse moleculairbioloog Jacques Lucien Monod (1910-1976) gaf duidelijk de voorkeur aan het toeval: het pure toeval, de blinde absolute vrijheid bepaalt de evolutie. De Duitse biofysicus Manfred Eigen (°1927) stelde daar tegenover dat natuurwetten het toeval sturen. Zich aansluitend bij Eigen merkte de Oostenrijkse bioloog Rupert Riedl (1925-2005) op dat God met dobbelstenen gooit en daarbij zijn eigen spelregels volgt. De geleerden lieten veel vragen onbeantwoord: Is er een God? Zo ja, kun je dan zeggen dat God dobbelt? Maakt de zichzelf organiserende materie, de zichzelf regulerende evolutie het aannemen van God niet overbodig? Als de wereld een samenspel is van noodzaak en toeval, waar blijft dan de vrije wil van de mens?

Of er een God is en zo ja, of deze God dan in de natuur en de geschiedenis alles van te voren heeft vastgesteld, is alleen vanuit geloof en niet vanuit de wetenschap te zeggen. Geloofsuitspraken wil ik hier buiten beschouwing laten. Rest de vraag betreffende de verhouding tussen toeval en noodzaak. Een stikt mechanisch determinisme dat ervan uitgaat dat alles wat gebeurt, noodzakelijkerwijs gebeurt, is niet meer te verdedigen. In de natuur – het uitgebreide ecosysteem waarvan ook de mens deel uitmaakt – en de geschiedenis zijn veel onvoorspelbaar verlopende processen: zogenaamde niet-lineaire verschijnselen en systemen met chaos. In het leven van alledag gaan we er van uit dat ook op persoonlijk vlak niet alles is gedetermineerd. Als iemand een handeling heeft gepleegd die te veel afwijkt van een algemeen gangbare norm en de daad is ernstig, wordt zo iemand aan de rechter voorgeleid. Deze beziet of de verdachte toerekeningsvatbaar is. Is hij niet toerekeningsvatbaar, dan wordt zijn gedrag beschouwd als gedetermineerd. Als we zouden kunnen aantonen dat alle menselijk gedrag volledig bepaald is, zou er nooit sprake zijn van verantwoordelijkheid. Maar dit kunnen we niet aantonen. Toevalligheid, opgevat in de zin van wat niet onmogelijk en evenmin noodzakelijk is, vormt een voorwaarde voor menselijk handelend optreden.

Is er niet een zekere keuzevrijheid, dan hebben we te maken met reflexmatig handelen of dwanghandelingen. We zijn tot op grote hoogte biologisch, psychisch, sociaal, historisch en cultureel bepaald. Dit sluit vrijheid niet uit. Het schaakspel is een voorbeeld van de combinatie van regels die ondubbelzinnig bepaald zijn met de vrijheid om een keuze te maken uit een bijna oneindig aantal mogelijke combinaties en toepassingen van die regels. De regels maken het doen van creatieve zetten mogelijk. Menselijke vrijheid is relatief en gesitueerd door veel noodzakelijke en toevallige verbanden.

Telkens in ons leven worden we geconfronteerd met een samenloop van twee of meer processen die in alle opzichten onafhankelijk van elkaar verlopen. Een voorbeeld. We fietsen langs een huis, een dakpan komt los en valt op ons hoofd. Het fietsen en het loskomen van de dakpan hebben ieder voor zich niets toevalligs. Dat de dakpan ons treft, wel. We hebben er niet voor gekozen. Het overkomt ons. We hebben domweg pech.

Telkens ook in ons leven delen we in een collectief lot: immense krachten zijn tumultueus werkzaam en onze schaarse krachten tellen nauwelijks mee; we worden slachtoffer van voorvallen waar we geen invloed op kunnen hebben en waarvan de oorzaken niet van ons afhankelijk zijn. We zijn het lijdend voorwerp van wat gebeurt. We worden bijvoorbeeld getroffen door een bliksem of weggeblazen door een orkaan.

Soms zijn we slachtoffer, omdat verantwoordelijke personen of instanties nalieten om het natuurlijke toeval op alle mogelijke manieren aan banden te leggen. We stappen bijvoorbeeld in de verkeerde trein en na enkele kilometers gereden te hebben, ontspoord deze, of op weg naar onze vakantiebestemming komt er een vogel in de motor van ons vliegtuig waardoor het neerstort. Het lag niet in onze macht om de effecten van deze toevalligheden te beheersen.

Af en toe zijn we gelukkig ook actief onderwerp van wat gebeurt. We zijn hoofdpersoon van eigen doelbewuste handelingen. We kiezen iets te doen of niet te doen. Soms is de ruimte om te kiezen en te handelen en dus de ruimte voor vrijheid uitermate beperkt. Naarmate die ruimte beperkter is, zit er niets anders op dan het willekeurige lot te aanvaarden, ook als dit onfortuinlijk voor ons is.

Bijna alles van wat in ons leven gebeurt, is ten dele een zaak van toeval (samenloop van omstandigheden), ten dele gedetermineerd en ten dele het resultaat van eigen handelen. Handelen, dat wil zeggen selectief, min of meer planmatig en innovatief ingrijpen in de werkelijkheid, onderscheidt ons van dieren. Handelen is in zekere zin ons lot. We kunnen kiezen hoe en wanneer

te handelen, maar handelen moeten we of we het leuk vinden of niet. We moeten tot bepaalde levensstijlen en levensplannen besluiten om te kunnen leven. Aan de basis van het menselijk handelen staat het vermogen te kiezen. Zouden we niet kunnen kiezen en niet een zekere mate van vrijheid bezitten, dan zouden we niet kunnen komen tot handelen. Voor handelen is 'kennis nodig (om zo goed mogelijk te weten wat de dingen zijn en hoe ze in elkaar steken), evenals verbeelding (voor het geestelijk ontwerpen van projecten die met de dingen verenigbaar zijn en die ons van dienst kunnen zijn om onze uiteenlopende en vaak tegenstrijdige praktische idealen te vervullen). Maar uiteindelijk komt handelen bovenal voort uit de beslissing over wat gedaan zal worden, uit de feitelijke keuze tussen de vele projecten op het menu van wat er gedaan lijkt te kunnen worden' [Savater 2005, 31].

Ons handelen wordt gekenmerkt door een zekere mate van vrijheid. Naarmate de mate van vrijheid groter is, is de verantwoordelijkheid groter. Als alles berust op toeval of als alles gedetermineerd is, dan is ethisch handelen zinloos. We hebben dan immers geen keus; we zijn niet meer dan een pion op het schaakbord van de geschiedenis; en de geschiedenis is dan uitsluitend een samenloop van toevalligheden. Niet alles berust op toeval of is als een onveranderlijk natuurverschijnsel. Ons leven staat niet in de sterren geschreven en wordt niet volledig bepaald door genetische determinanten en sociale condities. We zijn geen toevalstreffer uit een genetische en sociale loterij. We zijn niet instinctmatig voorbestemd of geprogrammeerd om af te zien van handelen. We hebben mogelijkheden tot keuze en verandering. We hebben bijvoorbeeld de mogelijkheid om onze vrijheid te bevestigen door te streven naar een sociale wereld waarin het noodlot geen rol van betekenis speelt.

Iets doen met onze mogelijkheden is niet ons lot, maar onze bestemming. Eenvoudig is deze bestemming niet. Want de werkelijkheid is zo ongelooflijk ingewikkeld dat heel wat dingen beurtelings 'goed voor dit' en 'slecht voor dat' zijn. 'Wat ons vandaag bescherming biedt, kan morgen een val zijn waarin we opgesloten raken' [Savater 2005, 61]. Voortdurend moeten we laveren tussen 'goed voor dit' en 'slecht voor dat'. Gewoonlijk maken we bij elke stap in het keuzeprocess een afweging tussen iets waardevols dat ongewenste neveneffecten heeft en iets schadelijks waarmee een tijdelijk voordeel valt te behalen. Of de stappen die we zetten, tot het gewenste resultaat leiden, is afwachten. We weten niet van tevoren of onze keuze tot gevolg heeft wat we hoopten of dachten.

De mensheid is verantwoordelijk voor de toekomst van de menselijke beschaving en van al wat leeft op onze aarde. Omdat we deel uitmaken van de

mensheid, zijn we mee verantwoordelijk. Dit impliceert een niet toegeven aan doemdenken, maar handelen vanuit hoop. Wie hoop op toekomst heeft, spaart in het heden en investeert voor de toekomst. Wie geen hoop heeft en geen toekomst wil, leeft bij de dag, richt zich uitsluitend op de huidige behoeften en problemen en maakt schulden die zijn kinderen of wie dan ook later eens zullen moeten aflossen [Moltmann 1990, 11]. Geen waarde hechten aan investeringen op lange termijn – of het nu om rijkdom, energie of bezinning gaat – is een teken van wanhoop en een politiek zonder toekomst. Voor de luie veronderstelling dat onze cultuur, de menselijke beschaving en de ecologie voldoende veerkracht hebben om zichzelf te redden, kan ik geen begrip opbrengen. De toekomst begint bij de persoon die zich ervoor inzet. In onze zo sterk door wetenschap, techniek en economie beheerste cultuur ligt er voor ieder de uitdaging om op zijn of haar wijze en met zijn of haar mogelijkheden mee te werken om de voorwaarden voor menselijk bestaan op de lange termijn te waarborgen. Natuurlijk moet de betreffende persoon dan wel de ruimte hebben om zijn of haar verantwoordelijkheid gestalte te geven. Gebrek aan ruimte ontmoedigt eigen inzet.

De mens moet zelf de verandering zijn die hij zo graag in de wereld wil zien. Er is een verhaal over de Indiase volksleider Mohandas (bijgenaamd Mahatma = grote ziel) Gandhi (1869-1948) dat goed aangeeft hoe moeilijk het is die verandering te zijn. Gandhi werd op een dag benaderd door een vrouw die vond dat haar zoon te veel suiker at. 'Ik maak me zorgen om zijn gezondheid', zei ze. 'Hij heeft veel respect voor u. Zou u hem misschien willen vertellen dat suiker schadelijk is en dat hij het niet meer moet eten?' Gandhi dacht even over haar verzoek na en zei toen tegen de vrouw dat hij het zou doen, maar dat ze haar zoon pas na twee weken bij hem mocht brengen. Twee weken later kwam de moeder met haar zoon terug. Gandhi raadde de jongen aan geen suiker meer te eten. Toen deze die raad aannam, bedankte de moeder Gandhi uitvoerig. Vervolgens vroeg ze hem waarom hij erop had gestaan om twee weken te wachten. 'Omdat ik twee weken nodig had om zelf te stoppen met het eten van suiker', antwoordde hij [Gore 1993,33].

Ik heb meer dan twee weken nodig gehad om de ideeën en handelwijzen die ik in de samenleving zie en heilloos vind in mijzelf te bestrijden. En nog altijd ben ik niet klaar. Toch waag ik het, wetend dat ik vuile handen heb, de vinger op een aantal zaken te leggen die naar mijn bescheiden mening om verandering vragen. De cultuur waarin we leven met haar recht, wetenschap, kunst en religie, technologie en economie, is een last en een lot. Ze legt ons gedragspatronen op. Tegelijk geeft ze ons ook zekerheden en ongekende kansen. Terugkeren naar het verleden kunnen we niet. Wel kunnen we zorg dra-

gen voor deze wereld, voor de kwaliteit van het leven van de tegenwoordige generaties en voor de hoop op het behoud van die kwaliteit voor komende generaties.